

גאולת הקרקע בארץ-ישראל

שלום רייכמן

רות קרק (עורכת), גאולת הקרקע בארץ-ישראל רעיון ומעשה, יד בן-צבי, ירושלים 1990, 297 +
XVII עמ'

נות. בהקשר זה בוחן אלמוג את משנתו של פרנץ אופנהיימר, המייצג, לדעתו, את הסתירות הפנימיות בין שאיפות הציונות לתנאי המציאות בארץ-ישראל.

המאמר השני על גאולת הקרקע והחלוציות במחשבת תנועת העבודה הציונית, מפרי-עטו של הנרי ניר, מתמקד בשני עניינים עיקריים. העניין האחד הוא הסיבות ל'היסט האגררי' של תנועת העבודה ולחוסר התעניינותה, באופן-יחסי, בעיר, כמלאכה ובתעשייה. ההסברים הידועים לתופעה זו עניינם המשיכה לחיי שיתוף ולקיבוץ וכן הדוגמה האישית ותדמית המנהיגות של תנועת העבודה וכיוצא באלה. לבד מכך תולה המחבר את התופעה בהסבר נוסף — 'רוח הזמן' השפיעה על ציבורים יהודיים שלמים, וגם תנועות-הנוער הושפעו מזרמים של התנועה הרומנטית באירופה. עם זאת, לדברי המחבר, יש להבחין בהקשר זה בין המהגרים, שהלכו ל'גן העדן הפסטוראלי' באמריקה, לבין אלה שביקשו להגר לארץ-ישראל — שנתפסה כארץ תרבות שירדה מנכסיה, על-פי הגדרתו של ארתור רופין — על-מנת לגאול אותה. העניין האחר הוא דרך הגאולה שביקשו אנשי תנועת העבודה בארץ-ישראל: בעוד אהרן

בקובץ המחקרים שלפנינו מתפרסמים שישה עשר מחקרים של היסטוריונים וגאוגרפים היסטוריים העוסקים במכלול נושאים מגוון, שתחילתו, מבחינה כרונולוגית, בתוכנית להת-יישבות יהודית בארץ-ישראל משנות הארבעים של המאה הי"ט (מאמרו של ישראל ברטל), וסופו בדיון על דרכי רכישת הקרקעות כנגב עד לשנת 1947 (מאמרו של חנינא פורת). בקובץ כונסו הרצאות שנישאו בכנס שערך המרכז לחקר ארץ-ישראל ויישובה של יד יצחק בן-צבי בשיתוף עם אוניברסיטאות ירושלים ובר-אילן בסיוון תשמ"ז.

מאמרו של שמואל אלמוג, הפותח את הקובץ, עניינו המשמעויות המגוונות שלבש המושג 'גאולת הארץ' משנת 1882 ואילך. שתי שאלות מעניינות עולות בהקשר זה. האחת היא סמיכות הזמנים בין המשבר הכלכלי במשק העולמי הידוע בשם 'השפל הגדול' (1873-1896), ובין ראשית ההתיישבות החקלאית בארץ. לדעת המחבר אין להסביר את ההתרחש-ויות ואת סמיכות הזמנים הסבר פשוט, אלא יש להעמיק לבחון את רצונותיהן ותודעותיהן של הנפשות הפועלות עצמן. השאלה האחרת נסבה על השפעת האווירה הכתר-ליברלית על הציר-

מרגלית שילה ויוסף כץ. שילוני כותב על רכיב שות הקרקע הראשונות של הקרן הקיימת לישראל — כוונה מול מציאות. במאמר ארוך וממצה, הרצוף חידושים רבים מראשיתו ועד סופו, מתברר כי אילוצי המציאות והלחץ הציבורי, שהפעילו על הדירקטוריון של הקרן הקיימת כמה עשרות נערים מיתומי הפוגרום בקישינוב, סיכלו את כוונות הקרן הקיימת להשקות את רכישות הקרקע. עקב כך רכשה הקרן הקיימת בשנים 1904-1908 את אדמות דלייקה ואום-ג'וני (לימים כינרת ודגניה) ואת אדמת חטין ואדמת בית-עריף (לימים בן-שמון).

אהרנסון כותב על הבארון והמושבות, ומתמקד בפן מעניין במיוחד — מדיניות הקרקע ומדיניות ההתיישבות של הבארון. מתוך דיון מפורט במסמכים מגיע המחבר למסקנה כי טועים הסוכרים שהיו לברון שני יעדים גאוגרפיים: חדירה לאזורי הארץ השונים וריכוז קרקעות בגושים גדולים ככל האפשר (עמ' 91 והערה 24). יש לציין עם זאת את ההסתגלות העקרונית של אהרנסון לגבי העדר מסמכים מחמת אובדנם במלחמת-העולם השנייה, עובדה המקשה על החוקר לייחס לבארון תאוריה מקיפה של מדיניות קרקע.

שילה עוסקת בשיתוף פעולה בין חברת יק"א למוסדות הציוניים עד 1914. מתברר כי היוזמה לשיתוף פעולה יצאה מן המוסדות הציוניים, אך גם מצד הבארון היתה נכונות לסייע בהמשך הרחבת האחיזה היהודית בארץ. יק"א נתנה לחברת הכשרת היישוב הלוואה לשם רכישת אדמות כרכור בינואר 1913. בנוסף לכך קיבלה החלטה, באפריל אותה שנה, להלוות לחברת הכשרת היישוב חצי מיליון פרנק לרכישות בעמק-יזרעאל — הלוואה אשר לא ניתנה בסופו-של-דבר.

כץ עוסק ברכישות הקרקע בתל-אביב, ומשלב במאמרו תיאור של התהליך הטריטורי-

דוד גורדון ואחרים דגלו בגאולה פרטנית, ראו כנגד עיניהם הוגי-דעות כברל כצנלסון, למשל, גם גאולה קיבוצית. במסגרת דיונו מביא המחבר גם ניתוח של גלגוליו הסמנטיים של המושג 'חלוץ' מראשית העלייה השלישית.

לאחר פתיחה זו באים שבעה מאמרים, פרי עטם של דור חדש של חוקרים, העוסקים ברכישת הקרקעות בארץ-ישראל. החיבורים המתפרסמים כאן מוקדשים לתקופה שעד מלחמת-העולם הראשונה. שלושה מן המאמרים הללו מאירים אפיזודות שונות בתכנון ובמעשה הקשורים לרכישת קרקע בארץ-ישראל. מאמרו של ברטל עוסק בתוכנית ההתיישבות של ג'ורג' גאולר משנת 1845. בהסתמכו על כתב-יד מקורי של גאולר, השמור באוסף מונטיפיורי בלונדון, מוסיף המחבר הרבה על הידוע לנו אודות תוכניתו של גאולר, ומצביע על ההעדפה האזורית של גאולר, שביקש לרכוש קרקעות לשם התיישבות במישור-החוף ובעמקים, העדפה שהיתה דומיננטית לאחר מכן. יהושע בן-אריה עוסק בתוכניתו של חיים גדליה, משנת 1876, לקנות קרקעות בארץ-ישראל מידי ממשלת קושטא ובוויכוח שעוררה התוכנית בקהילות יהודיות בעולם. במהלך הוויכוח נחגבשו שתי אסכולות בשאלות יישוב ארץ-ישראל. האחת, ששופרה היה עיתון 'הלב-נון', גרסה שאין לדחוק את הקץ, והאחרת, שבאה לביטוי בעיתון 'המגיד', לא רק תמכה בתוכנית של גדליה אלא ראתה בה ניצנים של גישה לאומית, שלפיה רכישת קרקעות בארץ-ישראל היא מפעל בעל ייעוד לאומי, בלשונו של כתב-העת. רות קרק דנה במאמרה בפרשת רכישת אדמות מודיעין בשנים 1882 ל-1931, תוכנית שלא יצאה אל הפועל למרות השנים המרובות שטיפלו בעניין, ובלקחיה.

החלק המעניין החדשני ביותר בקובץ כולל את מאמריהם של רן אהרנסון, צבי שילוני,

הנוקב על מקומו של ההון הפרטי לעומת ההון הציבורי בהתיישבות וברכישת קרקעות. היו אלה שנות המאבק בפועל בין שתי האידאולוגיות, זו של תנועת העבודה לעומת זו של 'החוגים האזרחיים', כשהזירה למאבק היא עמק יזרעאל מצד אחד, והשרון מצד אחר. ממאמרו של דרורי עולים הפירוד וחוסר הארגון ששררו בשנות העשרים בחוגים האזרחיים, ואילו מן הסוגיה שמעלה נאור עולה במיוחד התנהגותו הלא-עקבית של חיים וייצמן בפרשת הדו"ח של ועדת הסוכנות. ניתן להניח כי בשני הנושאים כאחד טרם נאמרה המלה האחרונה במחקר.

ארבעת המחקרים האחרונים בקובץ ענינם פעולותיה של הקרן הקיימת לישראל משנת 1933 ועד סוף תקופת המנדט, ובמיוחד באזור הגליל העליון (יעקב גולדשטיין), בנגב (חנינא פורת), בגוש עציון (דוד גרוסמן) וביישובי חומה ומגדל (בצלאל עמיקם). המחקרים מחד-שים כל אחד בתחומו, ונשענים לא רק על מסמכים השמורים בארכיונים כי אם גם על מקורות אחרים, כגון רשימות שערך חירם דנין וראיונות שונים בעל-פה ואף על-פיי-כן ניתן לומר כי לא הובאה בפנינו תמונה מקיפה ומסכמת, הכוחנת את הסוגיות הנזכרות כאן לעומקן.

במאמרו המפורט של גרוסמן על הרקע להתיישבות היהודית בגוש עציון אנו מוצאים חומר חדש וחשוב על יישובים ערביים שנעזבו בעבר, כגון ההתנחלות מנעין והיישוב פעור (שניהם אינם מאותרים במפות הגלוות) מסקנת המחבר היא כי האזור היה ספר התיישבותי כתוצאה משילוב של גורמים פסיים ובטחוניים. גולדשטיין עומד במאמרו על כך שהתפתחות התיישבות בגליל איננה תואמת לחלוקה לתקופות המקובלת לגבי ארץ-ישראל, והקשר שורה בגלי העלייה השונים. הוא תולה את המפנה שהוציא את הגליל העליון מקפאונו

ריאלי לצד דיון בשיתוף הפעולה בין יזמים פרטיים לציבוריים. שיתוף פעולה זה מסוכסם היטב במפות בעמ' 169 ו-180. המחבר עומד על כך שקבלת התקנון של ועד תל-אביב על-ידי 'חברה חדה לקניית ומכירת קרקעות' (קרי אגודת 'אחוזת-בית') והעברת צנרת המים במגרשים החדשים באמצעות הוועד הם שהבטיחו, בסופר-שלב-דבר, את ההגמוניה של ועד תל-אביב על השכונות שקמו בסביבתה. בעניין זה, ראוי לציון ההערה על העדר מחקר מקיף על פעילותה של חברת נדל"ן (עמ' 174, הערה 46). בחלק השלישי של הקובץ, המוקדש לרכישת הקרקעות בימי המנדט, מובאים שבעה מאמרים, המציגים מגוון נושאים הקשורים בסוגיית הקרקע, ומעידים כמה הרבה נותר עדיין לחקור כדי להגיע לבחינה מסכמת של כל סוגיה וסוגיה.

במאמרו על הסדר הקרקעות בתקופת המנדט עומד דב גביש על מרכזיותו של תהליך מדידת הקרקעות לצורך הסדר תוך קביעת זכויות הבעלות. כמו כן הוא מבהיר שהפתרון שמצאו הבריטים — בחקיקה משנת 1928 — לעניין רישום הזכויות המשפטיות על הקרקע, היה פתרון יעיל, אם כי לא מקיף די הצורך. ואכן, עד סוף המנדט הסדיר המנגנון הממשלתי, שטיפל בעניין, רק כ-40 אחוז מן השטח בין דן לבאר-שבע, שטח שהיה אמור להיכלל מלכתחילה בהסדר.

מאמרו של יגאל דרורי על עמדותיהם של זאב ז'בוטינסקי, משה גליקסון וזלמן לבונטין בשאלות הקרקע וההתיישבות בראשית שנות העשרים, ומאמרו של מרדכי נאור על סוגיית הקרקע הלאומית במסקנות ועדת הסוכנות משנת 1928, ממקדים את הדיונים בשנות העשרים, השנים המכוננות של שלטון המנדט. בתקופה זו עמדו במרכז הדיון הציבורי ביישוב היהודי סוגיות אידאולוגיות, ובכללן הוויכוח

ברכישת זכיון החולה על ידי יהושע חנקין עבור חברת הכשרת היישוב, ובפעולות רכישה משלימות, שנועדו להבטיח את הבראתו של האזור וממילא את כדאיותו של הזכיון.

מאמרו של פורת עוסק במעמדן המשפטי המיוחד של קרקעות הנגב ובהשלכות שהיו לדבר על אפשרויות רישומן בטאבו. המחבר עומד על הדרכים השונות שנקטו רוכשי הקרקע (רוכשים פרטיים, חברת הכשרת היישוב והמוסדות הלאומיים) כדי להשיג את המטרות שהציבה לעצמה הקרן הקיימת — בעיקר בשנות הארבעים — רכישת שטחי קרקע נרחבים בנגב והתיישבות יהודית רחבת היקף עליהם.

בכואנו להעריך את הקובץ שלפנינו מן הראוי להתמקד בשתי שאלות עיקריות. ראשית, האם קיים עתה דור של חוקרים, המתעניינים בסוגיות הקשורות בקרקע, והיכולים ליטול על עצמם את המשימה הנכבדה של עיון ודיון בשאלות המהותיות שהתעוררו בעבר והמתעוררות תדיר סביב שאלות הקרקע, אחזקתה, המינהל שלה ודרכי פעולתם של הארגונים העוסקים בכל אלה? דומה כי על-סמך המאמרים המופיעים בקובץ הנוכחי התשובה לשאלה זו היא חיובית; אכן, קם דור של חוקרים מיומ-

נים, הבקיאים בכל רזי המחקר ההיסטורי והגאוגרפי-ההיסטורי, והמיישמים את כישוריהם בתחום זה. השאלה השנייה מורכבת יותר, ועניינה דרך קביעת סדר-היום המחקרי בתחום הקרקעות, מבלי ליפול למלכודת של עריכת מחקרים מגויסים, המתבצעים כדי לשרת מטרה סמויה בנושא הנתון בפלוגתא מדעית או ציבורית. עצם הרעיון של קרקע הלאום הוא דוגמה לנושא הנתון בפלוגתא ציבורית, כפי שעולה בכירור מעיצוב העטיפה של הספר. יש להישמר אפוא היטב בתחום זה לכל ייפגעו האובייקטיונות המדעית והשימוש במקורות כמקובל במחקר ההיסטורי. בעניין זה ראוי לשבח את עורכת הקובץ, פרופ' רות קרק מן האוניברסיטה העברית, על שניווטה בשום-שכל את נושאי המחקר, והקפידה על אפרט מדעי מלא.

לסיכום, הרעיון של הלאמת הקרקע, כפי שנהגה והוגשם בארץ-ישראל עז להקמת המדינה כמכשיר מרכזי — אך לא בלעדי — של הציונות, מקבל בקובץ הנוכחי ביטוי יריב-היקף ומתועד היטב. יש לקוות כי בקבצים אחרים יהיה למפעל תיעוד זה המשך, שיאפשר גם לעקוב כיצד עומד עקרון הלאמת הקרקע בפני שורה של לחצים שהזמן גרמם.